

Aanzetten voor een erfgoedbeleid

De afbraak van het Antwerpse burchtgebied als casestudy voor de veranderende omgang met erfgoed (1863-1900)*

Afbreken en toch bewaren. Het is een paradox die het negentiende-eeuwse erfgoed lijkt te kenmerken. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond er in verschillende Europese steden een complex balanceren tussen enerzijds de initiatieven om de stad te vernieuwen en historische structuren af te breken, en anderzijds de toenemende behoefte om belangrijk historisch erfgoed te bewaren. Economische belangen waren daarbij vaak doorslaggevend dan de historische en culturele erfgoedwaarde. De bekendste negentiende-eeuwse ‘stadsvernieuwer’ Georges-Eugène baron Haussmann (1809-1891) bouwde in de tweede helft van de negentiende eeuw in Parijs een omvangrijk architectuur- en stedenbouwkundig beleid uit om een stadsvernieuwing mogelijk te maken. Zijn transformatie van Parijs kende heel wat navolging in Europa, waardoor vanaf 1850 uitbreidings- en verfraaiingswerken grote delen van oude Europese stadskernen van de kaart veegden. Haussmanns visie op de moderne stad stond lijnrecht tegenover een meer behoudsgezinde visie waarin gepleit werd voor stadsvernieuwing met respect voor het historisch erfgoed.¹ Onder andere schrijvers als Victor Hugo uitten hun kritiek met leuzen als ‘Het vandalisme is architect geworden!’²

Ook in het Belgische stadslandschap was deze dualiteit duidelijk merkbaar. De Brusselse stadssanering en de aanleg van een grote noord-zuidas onder burgemeester Jules Victor Anspach (1829-1879) ging gepaard met de afbraak van omvangrijke delen van het historische stedelijke weefsel. Er ontstonden geleidelijk aan tegenstrijdige visies over de realisatie van deze stedenbouwkundige ambities. Burgemeester Karel Buls (1837-1914) en Koning Leopold II (1835-1909) streden respectievelijk voor (gedeeltelijke) bewaring of afbraak bij deze stedenbouwkundige veranderingen.³ Gent onderging met het Zollikofer-De Vigneplan (1880-1888) een gelijkaardige verandering. Er kwam een directe verbinding tussen het Zuidstation en het stadscentrum via een centrale as. De overwelfing van de Nederschelde en het slopen van 950 arbeiderswoningen waren daarbij onvermijdelijk. Er kwamen, onder andere van de Gentse volkszanger Karel

* Dit artikel is gebaseerd op het onderzoek dat ik verricht heb in het kader van mijn masterscriptie onder begeleiding van Inge Bertels: *Aanzetten voor een stedelijk erfgoedbeleid. De afbraak van de Antwerpse Burcht als case-study voor de veranderende omgang met erfgoed* (onuitgegeven masterscriptie UA 2010). Met dank aan Inge Bertels, Annemie Devos, Anneleen Arnout, Petra Brouwer en de anonieme referenten van het tijdschrift *Stadsgeschiedenis* voor hun belangstelling en suggesties.

1 Ondanks de vele kritieken op Haussmanns beleid, was hij zich wel degelijk bewust van de historische waarde van de oude stad. Haussmann was bijvoorbeeld de grondlegger van Museum Carnavalet, waar veel fragmenten van gebouwen uit het af te breken stadsdeel bewaard. F. Choay, *Les mémoires d'Haussmann* (Parijs 2010) 20.

2 M. Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (Bussum 1998) 46.

3 R. Rottger, ‘Capitol and capital. Het “moment Anspach” in de Brusselse urbanisatie en liberale politieke cultuur’, *Stadsgeschiedenis* 1 (2006) 27-50.

op vertogen of op symbolische uitdrukkingsvormen zoals die in ‘lieux de mémoires’ liggen ingebed. Maar hoe werkte de vormgeving van stedelijk erfgoed nu eigenlijk in de praktijk?⁵

Aan de hand van onderzoek naar een concrete casus, namelijk de praktische werking van de toezichtcommissie bij de afbraak van de oudste Antwerpse stadskern, wordt in dit artikel onderzocht hoe in een Belgische grote stad als Antwerpen het erfgoedbeleid concreet gestalte kreeg op lokaal niveau. Hoewel de toezichtcommissie haar eigen beleid zelf nooit systematisch op schrift stelde, blijkt het mogelijk om op basis van concrete praktijken haar nooit uitgeschreven beleidsvisie te reconstrueren. De commissie probeerde haar bewaringsdoelen te bereiken via inventarisatie, selectie, documentatie en plaatsing. De toezichtcommissie gaf ook verschillende invullingen aan het concept ‘bewaren’: via zowel effectieve materiële bewaring als iconografische documentatie, via fotografische reproducties, architecturale tekeningen, kaarten of literaire documentatie. Meer dan tot nu toe wordt verondersteld, kwamen de eerste initiatieven op het terrein van het erfgoedbeleid in België zeker niet alleen vanuit de nationale overheid. Integendeel, dit artikel laat zien dat de verhouding en verstrengeling tussen de nationale (*top down*) en lokale (*bottom up*) overheden en verenigingen veel complexer was dan tot dusver is aangenomen. Net zoals bijvoorbeeld in Engeland bestond er ook in Antwerpen een sterk ontwikkeld lokaal erfgoedbesef en -beleid dat een eigen dynamiek kende ten opzichte van nationale initiatieven.

Negentiende-eeuwse erfgoedfilosofie

De negentiende-eeuwse archeologische ontwikkelingen droegen bij aan de toenemende professionalisering en institutionalisering van de erfgoedsector, waarbij er een spanningsveld bestond tussen erfgoedbeleid op nationaal en lokaal niveau. Op nationaal niveau werden er in vele Europese landen erfgoedinstellingen gecreëerd. De Franse centralisatie uitte zich in 1830 in de oprichting van het ambt van Inspecteur des monuments historiques, dat in 1837 werd omgevormd tot de Commission des monuments historiques. Deze adviserende commissie had als taak een lijst van te beschermen monumenten op te stellen. Daarnaast onderzocht ze ook restauratieprojecten die ter subsidiëring werden voorgesteld.⁶ Deze Franse centralisatie ging ten koste van de lokale archeologische organisaties omdat de nationale ‘dominantie’ geen ruimte liet voor lokale initiatieven.⁷ In Groot-Brittannië speelde zich het tegenovergestelde af: lokale verenigingen zoals de Society for the Protection of Ancient Buildings hielden zich actief bezig met monumentenzorg en -bewaring. Deze vereniging, die in 1877 door William Morris en John Ruskin in het leven werd geroepen, kreeg op nationaal niveau pas navolging in 1882 wanneer de Ancient Monuments Protection Act, een lijst van 29 monumenten in Engeland en Wales, werd uitgevaardigd.⁸

Vanwege de snelle institutionalisering van de Koninklijke Commissie voor Monumenten (Kon.cm) in 1835 plaatsen veel historici ook België binnen dit *top down* model. Herman Stynen geeft in zijn overzicht van de monumentenzorg in België voor de

5 B. De Munck en J. Caen, ‘Inleiding’, *Trajecta* 17 (2008) 98-107, 99.

6 F. Choay, *L'Allégorie du patrimoine* (Parijs 1992) 112.

7 *Ibidem*, 112.

8 J. Delafons, *Politics and preservation. A policy history of the built heritage 1882-1996* (Londen 1997) 73.

periode 1835-1940 echter een genuanceerd beeld. De oprichting van de Kon.CM kan volgens hem ‘slechts [...] begrepen en verklaard worden vanuit de vernieuwingen die zich op cultureel en maatschappelijk gebied in de voorliggende decennia afgetekend en politiek vertaald hebben’.⁹ De Belgische institutionalisering van de monumentenzorg mag niet enkel worden gezien als een poging om met behulp van monumenten een nationale identiteit te creëren. De Kon.CM had zeer ruime doelstellingen. Ze rapporteerde aan de centrale overheid over restauratie en herstelling van openbare gebouwen en monumenten maar adviseerde de overheid ook over de nieuwbouw ervan. Het gelaagde beleid van de Kon.CM leidde onder andere tot de oprichting van Provinciale Commissies voor Monumenten (Prov.CM) in 1860. Deze afdelingen werden opgericht om de werking van de Kon.CM te verbeteren en de lokale inbreng te verhogen, wat in bepaalde provincies al beter lukte dan in andere. De vraag is of de institutionalisering van de Kon.CM en de Prov.CM daadwerkelijk het bewijs is van een *top-down* aansturing van het Belgische erfgoedbeleid. In de literatuur kwam tot op heden voornamelijk dit nationale perspectief aan bod. Het lokale en regionale niveau verdienen echter ook aandacht.

De hedendaagse term ‘erfgoed’ verdient in deze context enige discussie. Erfgoed – een term die in de negentiende eeuw nog niet gebruikt werd – is een allesomvattend begrip geworden dat vrijuit geassocieerd wordt met geschiedenis en cultuur. Het wordt toegepast op een breed scala aan voorwerpen: onder meer tekeningen, beeldhouwkunst, archiefinventarissen, archeologische en historische voorwerpen. Het gaat daarbij zowel om materiële elementen zoals gebouwde monumenten als immateriële zoals bepaalde tradities of het geheel aan normen, waarden en culturele prestaties van een hele cultuur.¹⁰ Het hedendaagse begrip erfgoed kent in zekere mate gelijkenissen met de negentiende-eeuwse opvatting van ‘archeologie’, een van de nieuwe wetenschappen die bijdroeg aan het respect dat in de negentiende eeuw voor historisch materiaal ontstond. In het Brusselse tijdschrift *La Renaissance: Chronique des Arts et de la Littérature* werd archeologie in 1846 onderverdeeld in vier categorieën: *l’archéographie*, de studie van architecturale monumenten, *la numismathique*, het onderzoeken van medailles en munten, *la glyptique*, de studie van steengravures, en *la paléographie*, het onderzoeken van oude manuscripten.¹¹ Aan het einde van de negentiende eeuw en in de loop van de twintigste eeuw ontstonden er echter duidelijk specialisaties waardoor het holistische concept archeologie werd opgesplitst in diverse disciplines zoals archeologie, geschiedenis en kunstgeschiedenis (inclusief architectuurgeschiedenis), maar ook monumentenzorg.¹² Vandaag de dag lijkt de holistische benadering weer veld te

9 H. Stynen, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940* (Brussel 1998) 13-16.

10 F. Grijzenhout, ‘Inleiding’, in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip* (Amsterdam, 2007) 1-20, 1-3.

11 M. Hanot, ‘De Brusselse tijdschriften (1815-1846) en de Nederlandse letterkunde’, in: A. Deprez en W. Gobbers (red.), *Vlaamse literatuur van de negentiende eeuw. Dertien verkenningen* (Utrecht 1990) 92.

12 In de geschiedenis van discours en praktijken rond erfgoed is er duidelijk sprake van een slingerbeweging tussen deze ‘specialiserende’ en ‘holistische’ benadering van omgaan met erfgoed. Vandaag de dag lijkt de holistische benadering weer veld te winnen. Zo geeft onder meer Bert de Munck in zijn opiniestuk ‘Geschiedenis is meer dan erfgoed’ aan dat vandaag de tendens om veel verschillende elementen onder het begrip erfgoed samen te brengen weer aan veld wint: ‘Terwijl monumenten, landschappen en zelfs hele dorpen worden “gemusealiseerd”, gaan individuen op zoek naar hun eigen verleden via stambomen, oude foto’s en filmpjes, dialecten [...]. Erfgoed wordt hierbij als

winnen. De hedendaagse term ‘erfgoed’ wordt in dit artikel daarom inhoudelijk gelijk gesteld aan de negentiende-eeuwse term ‘archeologie’.

Een uitgebouwd lokaal niveau: onderzoek naar de Antwerpse toezichtcommissie

De afbraak van het Burchtgebied was het directe gevolg van de Antwerpse negentiende-eeuwse stadsuitbreiding en havenexpansie. Vanaf 1850 stond een nieuwe rechte trekking van de Scheldekaaien hoog op de stedelijke agenda. Concreet werd in 1874 bij Koninklijk Besluit een nieuw tracé van de Antwerpse Scheldekaaien vastgelegd. Van de verschillende voorstellen won ‘tracé AA’, dat meer onteigeningen en afbraakwerken teweeg zou brengen omwille van de meer landinwaarts getrokken *alignement des façades*, het van ‘tracé BB’, dat enkel de werf zelf zou afsnijden en dus minder onteigeningen tot gevolg zou hebben. Ondanks de vele behoudsgezinde visies van de Antwerpse culturele elite – historici, archeologen, architecten en ‘hun’ organisaties – werd ‘tracé AA’ gekozen omdat dit de stad financieel meer zou ‘opleveren’.¹³ [Afbeelding 1] Als een gevolg daarvan diende de Burcht, de oudste historische stadskern, afgebroken te worden.

Uit protest tegen deze afbraakwerken besloot het Antwerpse College van Burgemeester en Schepenen op 20 oktober 1882 een commissie in het leven te roepen, bestaande uit de burgemeester Leopold de Wael, de schepenen Everarist Allewaert en Joseph Lefèbvre en stadsingenieur Gustave Royers, ‘ter aanwijzing van de gevonden voorwerpen die niet tot afbraak zouden mogen verkocht worden’. De oprichting van deze toezichtcommissie was echter niet louter een stadszaak. Dit blijkt uit een brief van Minister van Binnenlandse Zaken Gustaaf Rolin-Jaequemyns die de samenstelling van de toezichtcommissie goedkeurde, op voorstel van Antwerpse gouverneur Edouard Pycke d’Ideghem. De minister stelde nadrukkelijk zelf de taak van de commissie vast:

de prendre scrupuleusement toutes les mesures utiles en vue de se rendre exactement compte, à l’occasion des démolitions qui vont se faire à l’entour du Steen, au profit du nouveau quais de l’Escaut, de l’état des vestiges des ancien Bourg d’Anvers, afin de les préserver, autant que possible, d’une destruction complète. La commission doit rechercher les objets qui devront être exceptés de la vente du produit des démolitions et doit suivre les travaux de terrassement et démolition pour sauver tous les objets qui pourront être découverts au cours même des travaux.¹⁴

Het is duidelijk dat er in een dossier van nationaal economisch en politiek belang – de rechte trekking van de Scheldekaaien – geen stedelijke autonomie bestond voor culturele

overkoepelend concept gebruikt. In minder dan tien jaar tijd werd een volwaardige erfgoedsector uitgebouwd.’ B. De Munck, ‘Geschiedenis is meer dan erfgoed’, *De Standaard*, 21 april 2006.

¹³ Algemeen Rijksarchief Brussel, T039/04-1095. *Gemeentebld* (1974) 96-98. Een gelijkaardig fenomeen van protestacties voltrok zich bij de afbraak van de Antwerpse stadspoorten in de jaren 1860. I. Bertels en P. Martens, ‘Defunct defenses’, *Future Anterior* 3 (2006) 46-55, 52.

¹⁴ ‘Om nauwgezet alle nodige maatregelen te nemen om verslag uit te brengen, naar aanleiding van de afbraakwerken rondom het Steen ten bate van de nieuwe Scheldekaaien, over de toestand van de overblijfselen van de oude Antwerpse Burcht, om een complete vernieling zoveel mogelijk te besparen. De commissie moet objecten zoeken die niet verkocht mogen worden als gevolg van de afbraakwerken en ze moet de grond- en afbraakwerken opvolgen om alle objecten te kunnen redden die tijdens deze werken zelf nog ontdekt worden.’ SAA, MA 88133, brief van Rolin-Jaequemyns aan Pycke, 30 oktober 1882.

aangelegenheden, specifiek het erfgoedbeleid. De stadsarchivaris beschreef de commissie zelfs enkele maanden na de oprichting als ‘de oudheidkundige commissie door het *staatsbestuur* gelast met toezicht over de afbraak’ en als ‘la commission archéologique instituée par le *gouvernement*’.¹⁵ Deze verstrengeling tussen de verschillende niveaus maakt duidelijk dat de ontwikkeling van het erfgoedbeleid niet simpelweg binnen het *top-down* of *bottom-up* model kan geplaatst worden.

De verstrengeling van verschillende bestuurlijke niveaus sprak ook enigszins uit de samenstelling van de commissie. De vertegenwoordiging van het Antwerpse stadsbestuur bestond als gezegd uit de burgemeester, twee schepenen en de stadsingenieur (en vanaf 1883 ook generaal Henri Wauwermans). Daarnaast bestond de commissie echter ook uit de – overwegend uit Antwerpen afkomstige – leden van de Provinciale Commissie voor Monumenten: schepen Ernest Mast, erevoorzitter van de rechtbank van Antwerpen Théodore Smekens, stadsarchivaris Pieter Génard, alsook de architecten François-Clement Baeckelmans, Eugène Gife en Joseph Schadde, historicus Leo de Burbure, schilder Jean Louis Hendrix en beeldhouwer Joseph Ducaju. ‘Onze commissie heeft de eer magistraten, artiesten en archeologen te bevatten’, merkte Génard op.¹⁶ De meeste leden van deze commissie beschikten over een brede expertise op verschillende terreinen: historicus De Burbure was ook taalkundige; de architecten Gife en Schadde waren ook archeoloog en historicus; schepen Lefèbvre was ook aannemer. Zij werden lid van de toezichtcommissie omwille van hun brede professionele ervaring en kunde. Aangezien er geen bronnen te vinden zijn over mogelijke vergoedingen, ging het hoogstwaarschijnlijk om vrijwilligerswerk. Dat de meeste leden naast hun functie binnen de commissie meerdere verlonde beroepsactiviteiten uitvoerden, past in deze piste.

De toezichtcommissie was in de periode 1882-1885 zeer actief. Zo kwam ze minstens één maal per maand samen en correspondeerde ze intussen ook uitgebreid met nationale, provinciale en andere lokale erfgoedinstanties ten einde bepaalde gebouwen en voorwerpen uit het af te breken Burchtgebied te redden.¹⁷ Net als andere stedelijke commissies had de toezichtcommissie enkel een adviserende functie. Ze werd voor een bepaalde periode in het leven geroepen om een specifiek onderwerp uit te werken en het stadsbestuur (en in dit geval ook de staat) erover te adviseren.¹⁸ Zij had in die zin op stedelijk niveau een vergelijkbare functie met commissies als de Kon.CM en de Prov.CM, maar had daartegenover wel een tijdelijk karakter. De politieke beslissingen werden door andere instanties genomen, zoals het stadsbestuur en de Ministeries voor openbare werken en binnenlandse zaken. Terwijl het bronnenmateriaal de exacte oprichting van de commissie vermeldt, is er geen materiaal voorhanden over het opdoeken ervan. In juni 1884 beschreef de commissie dat ‘aujourd’hui que les travaux et les fouilles sont

15 Stadsarchief Antwerpen (verder SAA), Modern Archief 88133 ‘Burcht, recherches historiques’ (verder MA 88133), brief van Génard aan de Wael, 21 juni 1883. Mijn cursivering.

16 Voor biografische nota’s over de leden zie: Dobbels, *Aanzetten tot een stedelijk erfgoedbeleid*.

17 Voor de werkzaamheden van de Antwerpse toezichtcommissie zijn de volgende bronnen systematisch bestudeerd: het archief van de toezichtcommissie, het archief van de Bestuurlijke Commissie van het Museum voor Oudheden (museumcommissie), het archief van de Provinciale Commissie voor Monumenten (Prov.CM) en ‘Het beschermingsdossier van het Steen’ uit het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten (Kon.CM).

18 P. Van Den Eeckhout en G. Vantemsche (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e-20e eeuw* (Brussel 1999) 314.

Afbeelding 2 en 3: Bustes van Antverpia en Scaldis (MAS | Collectie Vleeshuis, AV.5529.1-2 en AV.5529.2-2).

a la veille d'être terminés, il est du devoirs de la commission de constater le résultat'.¹⁹ Omdat haar laatste correspondentie van januari 1885 dateert, wordt het einde van de activiteiten van de toezichtcommissie eind 1884-begin 1885 gesitueerd.

Verstrengeling van toezicht- en museumcommissie op lokaal en provinciaal niveau

De toezichtcommissie werkte intensief samen met lokale instellingen, waarvan de belangrijkste het Museum voor Oudheden was. Dit museum, dat in 1864 was opgericht, paste in de negentiende-eeuwse Europese tendens van de oprichting van musea voor schone kunsten, kunstnijverheidsmusea, antropologische musea en oudheidkundige musea. In heel Europa werden er nationale en stadhistorische musea opgericht die de (nationale) identiteit van een land of stad dienden te onderstrepen door de geschiedenis ervan te vertellen via historische voorwerpen. Frankrijk was hierbij de koploper. In 1793 werd het Musée des Monuments Français opgericht.²⁰ België volgde de internationale trend door de oprichting van het Musée Royal d'Armures, d'Antiquités et d'Ethnologie in de Brusselse Hallepoort in 1846.²¹ En in 1864 volgde Antwerpen met

19 'Nu de werken en de opgravingen op hun einde lopen, is het de taak van de commissie om het resultaat vast te stellen.' SAA, MA 88133, brief van Génard aan Rolin-Jaequemyns, 14 juli 1884.

20 E. Bergvelt, 'De Britse Parlementaire enquête uit 1853. De "modernisering" van de National Gallery in Londen', in: E. Bergvelt, D. Meyers en M. Rijnders (red.), *Kabinetten, galerijen en musea. Het verzamelen en presenteren van naturalia en kunst van 1500 tot heden* (Zwolle 2005) 319-320.

21 G. Meyfroots, 'Monumentenzorg', in: A. Van Loo (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden* (Antwerpen 2003) 274.

het Museum voor Oudheden dat zich richtte op oudheden, archeologie, architectuur en geologie.²² De Prov.CM was de drijvende kracht achter de totstandkoming van dit museum, daarbij gesteund door de plaatselijke Société Paléontologique. Hoewel de Prov.CM het voortouw nam, ging het wel degelijk om een stedelijk en geen provinciaal museum.

Om dit stedelijk museum, gericht op erfgoed van lokaal belang, aan een degelijke collectie te helpen, werd er beroep gedaan op schenkingen van Antwerpse burgers, de financiële steun van de Belgische regering en vanaf 1882 op de toezichtcommissie. Deze laatste bepaalde of voorwerpen uit de af te breken gebouwen uit het Burchtgebied een plaats verdienden in het Museum voor Oudheden. Zo werden in 1884 de bustes van Scaldis en Antverpia, afkomstig uit een portiek aan de Jordaanskaai, aan het museum overgedragen.

Het Museum voor Oudheden werd bestuurd door de Bestuurlijke Commissie van het Museum voor Oudheden (hierna: museumcommissie), die geheel bestond uit de leden van de Prov.CM. Het is duidelijk dat er tussen de toezichtcommissie en de museumcommissie een grote overlapping en samenwerking bestond. Dat deze commissies dezelfde belangen nastreefden blijkt uit meerdere gezamenlijke erfgoedacties zoals de poging om een Christusbeeld op de Palingbrug te bewaren in 1882.²³ Beide commissies besloten de afbraak aan te vechten via petitie naar Saintelette, Rolin-Jaequemyns en de Kon.CM.

De toezichtcommissie onderhield ook contacten met andere musea zoals het Musée Royal d'Histoire Naturelle de Bruxelles, het Museum van Oude Meesters in Antwerpen (over de verplaatsing van een Isis-beeld) en het Plantin-Moretus Museum (over de verplaatsing van 144 houtsnedeplaten).²⁴ Met het Naamse Oudheidkundig Museum, het Brusselse Musée Royal d'Armures, d'Antiquités et d'Ethnologie en het Berlijnse Museum voor Oudheden werden er catalogi en oudheden uitgewisseld.²⁵

In de samenwerking tussen de diverse musea speelde de toezichtcommissie steeds een belangrijke rol. Ondanks haar korte bestaansperiode van drie jaar wist de commissie door haar talrijke initiatieven veel te bereiken. Zij stelde het stadsbestuur, het provinciebestuur, de Prov.CM, de Ministeries van openbare werken en/of binnenlandse zaken en de Kon.CM op de hoogte van belangrijke objecten of gebouwen die hun aandacht verdienden of ze deed voorstellen tot bewaring ervan. Zo was het de toezichtcommissie die om voorzorgsmaatregelen vroeg toen de overblijfselen van de muur van het Steen met springstof verwijderd werden om de omliggende gebouwen zo weinig mogelijk te beschadigen.²⁶ Ook zorgde de toezichtcommissie voor het laten vervaardigen van architecturale tekeningen van de Burcht. De Kon.CM liet weten zeer tevreden

22 S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *Ijveren voor geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor geschiedenis 'Société d'émulation' te Brugge* (Brugge 1989) 23.

23 Provinciearchief Antwerpen (verder PAA), Prov. CM 1433/3, zitting van 11 oktober 1882.

24 SAA, MA 240/3C1, o.a. brief van Génard aan Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen.

25 SAA, MA 240/3C1, o.a. brief van Vinkeroy aan Génard, 17 september 1880; Vleeshuisarchief Antwerpen (verder VHA), 6VC4, zitting van 12 november 1874. De samenwerking tussen musea gebeurde niet enkel op nationaal niveau. De Britse enquête, door het Britse Lagerhuis in 1853 uitgevaardigd om aanbevelingen te doen voor verbeteringen in de National Gallery, werd bijvoorbeeld naar verschillende nationale musea 'voor schilderijen en antiquiteiten' in Europa gestuurd. Bergvelt, 'De Britse enquête', 319.

26 PAA, Prov.CM 1433/308, o.a. brief van de Wael aan Royers, 30 januari 1885.

Afbeelding 4: Christusbeeld aan de Palingbrug (© collectie Janssens, Antwerpen).

te zijn met dit initiatief omdat de herinnering aan de oude Burcht op die manier niet verloren zou gaan.²⁷

Stedelijk erfgoedbeleid in de praktijk

In de negentiende eeuw bestond er nog geen ‘erfgoedcel’ die structuur gaf aan de lokale erfgoedsector. Men kon zich evenmin beroepen op restauratie- of conservatiewetten. Toch blijkt op basis van onderzoek naar de concrete bestuurlijke praktijk dat de staat, de provincies en vooral ook de stad, in dit geval Antwerpen, wel degelijk een bepaalde erfgoedvisie ontwikkelde. De oprichting van de toezichtcommissie, onder impuls van het Antwerpse stadsbestuur, de Antwerpse gouverneur en het Ministerie van Binnenlandse Zaken, is daar een bewijs van. Uit het onderzoek blijkt ook dat op het nationale niveau zowel de Kon.CM als de Ministeries van Openbare Werken en Binnenlandse Zaken verwickeld waren in het complexe proces van negentiende-eeuwse afbraak en erfgoedbewaring.

Een dergelijke inmenging van hogerehand was geen uitzondering. Bergvelt beschrijft

²⁷ SAA, MA 240/3C1, o.a. brief van Kon.CM aan de toezichtcommissie.

dat de Engelse overheid in de negentiende eeuw een grote interesse voor oudheidkundige musea aan de dag legde.²⁸ Vrielinck legde een gelijkaardige interesse van de negentiende-eeuwse Belgische overheidsinstanties bloot. Zowel provinciale als nationale gezagsdragers lieten 'geen gelegenheid onbenut om de werkzaamheden van oudheidkundige verenigingen aan te moedigen, vooruit te helpen en te financieren'.²⁹ Ook de Naeyer toont aan dat de regering zeker niet onverschillig stond tegenover lokale monumentenzorgkwesties. Een volledig uitgewerkt beleid was er nog niet, maar zowel door de staat als de stad werden belangrijke stappen genomen om tot een uitbouw ervan te komen. Binnen het stedelijk beleid kunnen vier onderdelen worden onderscheiden die hieronder afzonderlijk worden behandeld: inventarisatie, selectie, documentatie en plaatsing. Het beleid was nog niet geformaliseerd en schriftelijk uitgewerkt, maar het bevatte reeds de systematiek die later op nationaal niveau werd overgenomen.

Inventarisatie

De eerste speerpunt van het 'beleid' van de Antwerpse toezichtcommissie was inventarisatie. De commissie poogde een overzicht te bieden van de te bewaren relictten, afkomstig uit de af te breken stadskern. Bij inventarisatie werd de ruime negentiende-eeuwse definitie van archeologie gehanteerd. De inventarisatielijsten die door de toezichtcommissie werden opgesteld bij het bezoeken van de af te breken gebouwen, vermelden aarden potten, oude muntstukken en messen, maar ook wapenschilden, toegangspoorten en schouwen.³⁰

Op nationaal niveau kwam een inventarisatie van het culturele erfgoed op gang met een aantal opdrachten voor de Kon.CM. In 1861 werd de Kon.CM gevraagd een inventaris van (enkel) kunstvoorwerpen te maken. Tot in het begin van de twintigste eeuw kwam daar echter niet veel van terecht.³¹ In 1889 kreeg de Kon.CM de taak toebedeeld een klassering te maken van gebouwen die het bewaren waard waren. Ze had toen nog geen bindende kracht en was enkel een aansporing aan de eigenaars ervan om deze goederen te bewaren omwille van hun cultuurhistorische waarde.

Selectie

Een selectie maken binnen de geïnventariseerde relictten was het tweede commissiedoel. De bewaarde relictten behoorden grotendeels tot het lokale erfgoed. Terwijl nationale musea via historische objecten de geschiedenis van een land vertelden en de nationale identiteit onderstreepten, deden stedelijke musea dit op een meer lokaal niveau.³² Stedelijke musea hadden als doel de geschiedenis van de stad te verheerlijken en de stedelijke trots aan te wakkeren. Deze mentaliteit was ook in Antwerpen aanwezig.³³ De toezichtcommissie droeg met haar beslissingen tot bewaring bij tot de stedelijke collectievorming van het Museum voor Oudheden. Zij hield daarbij duidelijk een idee van 'stedelijke iconen van zelfbewustzijn' voor ogen. Ze formuleerde dit bij een speci-

28 Bergvelt, 'De Britse enquête', 327.

29 Vrielinck, *Ijveren voor geschiedenis*, 24.

30 SAA, MA 88133, *Liste des objets trouvés pendant l'exécution des travaux des nouvelles installations maritimes d'Anvers*; SAA, MA 88133, rapport van 15 september 1882.

31 A. De Naeyer, *Monumentenzorg* (Brussel 1975) 54, 61-62.

32 Bergvelt, 'De Britse enquête', 341.

33 SAA, MA 240/3C1, o.a. brief van de Witte aan de Wael, 2 juni 1841.

fiek beeld als volgt: ‘omdat het ons aangenaam zou zijn dit [beeld] bij voorkeur in het Antwerpse Museum, dan in een vreemd, te plaatsen.’³⁴

Hoewel het bij de afbraakwerken rond de Burcht om vondsten ging die allemaal een stedelijke achtergrond hadden, werd er toch een duidelijk verschil gemaakt tussen voorwerpen met een relevante en een eerder onbelangrijke stedelijke achtergrond. De commissie gebruikte daartoe een viertal argumenten. Zo moesten relictten ten eerste bewaard worden omdat ze konden worden beschouwd als ‘des documents intéressants archéologiques’. Het historisch en archeologisch belang werd door de commissie het meest beargumenteerd op basis van de zeldzaamheid van een gebouw of object, individueel of als categorie. De commissie constateerde bij een van de acties om houten huizen te bewaren dat het ging om het voorlaatste houten huis in Antwerpen en dat het van groot belang was ‘de conserver ainsi à notre ville un type d’architecture dont les modèles tendent à disparaître pour toujours’.³⁵ Gaafheid, een tweede selectiecriteria, was ondergeschikt aan het historisch of archeologisch belang. De commissie pleitte ook voor het bewaren van licht beschadigde relictten. Een derde criterium om tot bewaring te komen was de esthetische waarde, die sterk samenhang met de bekendheid van de kunstenaar of de architect. Zo maakte men zich hard voor een huis dat beschouwd werd als ‘une des plus intéressantes constructions en ce genre que l’on peut hardiment attribuer au célèbre architecte Dominique de Waghemakere’. Ook het belang van de staat in het conservatiebeleid was een argumentatiepunt. De toezichtcommissie drong er bij de staat op aan dat zij, met de prijzenswaardige zorg die zij besteedde aan de bewaring van zeer eenvoudige kunstproducten, toch zeker bereid zou zijn om zich te ontfemen over ‘une oeuvre d’art très remarquable’.

Wanneer we dieper ingaan op het eerste selectiecriteria, namelijk het historisch en archeologisch belang, blijkt dat de toezichtcommissie vooral relictten bewaarde die daterden uit de zestiende en zeventiende eeuw. De historische waarde van zestiende- en zeventiende-eeuwse voorwerpen werd duidelijk hoger geacht dan die van achttiende- en negentiende-eeuwse relictten. In het archiefmateriaal van de toezichtcommissie werd bijvoorbeeld verwezen naar ‘een bel met jaartal 1537’ en ‘een deur afkomstig van een huis van 1530’. De commissie pleitte ook meermaals voor het behoud van een zestiende-eeuwse schouw.³⁶ Qua achttiende-eeuwse elementen kan enkel ‘een stenen balustrade van 1722’ vermeld worden en negentiende-eeuwse elementen werden nergens in het archiefmateriaal concreet vermeld.³⁷

Op het museale niveau zien we bij de museumcommissie een gelijkaardig patroon. Deze commissie opteerde, naast voorwerpen uit de Romeinse periode, voor een collectie-uitbreiding met zestiende- en zeventiende-eeuwse objecten. Daartoe behoorden onder andere ‘een eiken houten kast uit de zestiende eeuw’ en ‘een steenen Lieve Vrouwebeeld van eenen bekwamen meester der XVIIde eeuw’.³⁸ Slechts één achttiende-

34 W. Donkersloot, ‘Iconen van stedelijk zelfbewustzijn. Stedelijke musea in Nederland, 1838-1900’, *Leidschrift* 15 (2000) 75-86, 86. SAA, MA 240/3C1, o.a. brief van de Witte aan de Wael, 2 juni 1841.

35 SAA, MA 88133, o.a. brief van de Wael aan Rolin, 7 maart 1882.

36 SAA, MA 88133, onder andere *Objets d’art, d’antiquité etc, réservés lors de la vente des constructions à démolir, remis à la ville d’Anvers en exécution de la dépêche ministérielle de 30 avril 1884*.

37 SAA, MA 88133, onder andere *Lijst met voorwerpen gevonden aan het Steen en omstreken*, 1883.

38 SAA, MA 240/3C1, onder andere Brief van de Wael aan Pycke, 27 augustus 1874.

en één negentiende-eeuws voorwerp werd aangehaald.³⁹ Geen van beide commissies beargumenteerde waarom zij voornamelijk opteerden voor zestiende- en zeventiende-eeuwse elementen, maar we kunnen stellen dat het hier ging om een algemene tendens. Bergvelt constateert dat er zowel in het Brusselse als het Antwerpse Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in die periode vooral werken van vijftiende-eeuwse meesters werden aangekocht. Ook in Berlijn, Wenen, Parijs en Londen kocht men voornamelijk vijftiende- en zestiende-eeuwse schilderijen aan.⁴⁰

Deze selectiecriteria van de toezichtcommissie staan niet los van de ideologische spanningen in het negentiende-eeuwse België. De verschillende manieren waarop monumenten ideologisch konden worden gepercipieerd, maakte dat monumentenzorg en restauratiepraktijken in de negentiende eeuw een belangrijk onderwerp van debat waren.⁴¹ Op gebied van restauratie uitte de clerico-liberale strijd (1865-1884) zich bijvoorbeeld in een katholieke voorkeur voor middeleeuwse (neo)gotiek en een liberale neiging naar de renaissance- en classicistische stijl. Deze ideologische verschillen uitte zich niet enkel in bepaalde voorkeuren qua stijlkeuzes, maar ook in een andere omgang met artefacten uit het verleden bij concrete 'bewaring'. In Antwerpen richtte het liberale stadsbestuur zich bijvoorbeeld minder op de restauratie van middeleeuwse monumenten, maar legde het zich vooral toe op de restauratie van het Plantin-Moretusmuseum (1876-1877). En ook de bewaringskeuze voor voornamelijk zestiende- en zeventiende-eeuwse elementen kan binnen zo'n 'liberaal negentiende-eeuws denken' worden geplaatst.

Wanneer we de bewaringsargumentatie van de toezichtcommissie terugkoppelen naar het museale niveau, merken we dat de museumcommissie gelijkaardige bewoordingen gebruikte om voorwerpen al dan niet in haar collectie op te nemen. Ook deze commissie hanteerde het esthetische element en verwees naar bekende kunstenaars en architecten. Ze haalde ook de historische waarde van objecten aan of benadrukte hun zeldzaamheid. Er werd ook verwezen naar gelijkaardige aankopen door andere musea. Als bijkomend argument wees de museumcommissie op de didactische waarde van de tentoongestelde voorwerpen voor kunstenaars en studenten. Deze publieksopvatting gold in de negentiende eeuw voor de meeste Europese musea. De musea waren er in de eerste plaats voor kunstenaars en pas in de tweede plaats voor het algemene publiek.⁴²

Een opmerkelijk gegeven is dat de toezichtcommissie in samenwerking met andere instellingen en musea ook het verzamelen van Egyptische voorwerpen aanmoedigde, die vanzelfsprekend niet tot het lokale erfgoed behoorden. De zucht naar Egyptische oudheden volgde een internationale trend. Vanaf 1820 legden musea in Londen, Parijs, München en Berlijn een Egyptische afdeling aan als onderdeel van nationaal patriotisme. De kostbare Egyptische oudheden, die als algemeen cultuurhistorisch erfgoed werden gezien, verleenden de musea groot prestige.⁴³

39 SAA, MA 240/3C1, onder andere Brief van de Wael aan Somers, 22 juni 1875.

40 Bergvelt, 'De Britse enquête', 336.

41 J. De Maeyer, 'België. De ziel van de natie. Achtergronden en functie van ideologische concepten in de negentiende-eeuwse monumentenzorg.', in: J. De Maeyer (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg* (Leuven 1999) 71.

42 P. Génard, *Rapport à l'administration communale d'Anvers pour la conservation des portes monumentales de Berchem et de Borgerhout* (Antwerpen, 1865) 9; Bergvelt, 'De Britse enquête', 342.

43 E. van Wezel, 'Museumconcept en geschiedopvatting. Het Alte en Neue Museum in Berlijn', in: Bergvelt, Meyers

De toezichtcommissie gaf niet alleen argumenten om objecten te bewaren. Ze kon ook negatief adviseren, al was haar argumentatie in dat geval veel minder gedetailleerd. Er speelden drie overwegingen. Een eerste, en meest gebruikte argument was, net als bij de museumcommissie, het gebrek aan archeologische of historische waarde: 'Je ne vois pas au surplus l'intérêt historique qu'il y aurait à conserver ce bateau.'⁴⁴ Ten tweede benadrukte de commissie de technische beperkingen en vertragingen die samenhangen met het bewaren van bepaalde relictten. Zo stelde ze dat het 'impossible', 'extrêmement dangereux' en hoe dan ook veel te tijdrovend zou zijn om een bepaald historisch schip in zijn geheel op te delven en te bewaren. Ten derde – en het meest opmerkelijk – meende de toezichtcommissie dat een materiële bewaring soms niet noodzakelijk was omdat de relictten al met foto's waren vastgelegd.⁴⁵

Algemeen kunnen we stellen dat zowel de Antwerpse toezicht- als museumcommissie bij de bewaring en collectievorming de algemene negentiende-eeuwse tendens volgde. Beide commissies bewaarden objecten die vanuit historisch, archeologisch of esthetisch oogpunt interessant waren en over de lokale geschiedenis handelden. Dat ook beschadigde voorwerpen bewaard werden, wijst erop dat meer dan de gaafheid de historische, archeologische of esthetische waarde van de voorwerpen doorslaggevend was voor hun bewaring. De Antwerpse toezicht- en museumcommissies gaven met hun selectiecriteria de aanzet tot een (selectie)beleid dat later ook op de andere, hogere niveaus zou gehanteerd worden.

Documentatie

Na inventarisatie en selectie van voorwerpen en architectonische gehelen, was het derde doel van de toezichtcommissie om deze te bewaren door ze te documenteren. Uit het onderzoek blijkt dat een degelijke documentatie als een *must* gold voor eventuele bewaring. De iconografische documentatie gebeurde tekstueel of door middel van fotografie, planmateriaal of architecturale tekeningen. Door de ontwikkeling van de fotografie in de jaren 1850 was de productie van beeldmateriaal mogelijk.⁴⁶ De goede resultaten en de dalende prijzen zorgden voor een verhoogde productie van architecturale en kunstfoto's, onder meer in Brugge, Antwerpen en Brussel. Zowel de stad als de staat waren daarbij opdrachtgevers. Zo kreeg Edmond Fierlants in 1860 van de stad Antwerpen de opdracht gebouwen en monumenten in Antwerpen te fotograferen. Ook de af te breken stadspoorten werden door Fierlants op foto vereeuwigd.⁴⁷ Van Impe stelt dat vooral vanaf de jaren 1880 fotografie belangrijk werd voor architecturale historiografie. Folders van onder andere Jules Jacques Van Ysendyck bevatten foto's van Belgische monumenten, gefotografeerd en gepubliceerd door Joseph Maes. Maes werd ook door de toezichtcommissie ingeschakeld om het af te breken Burchtgebied te fotograferen.⁴⁸ Voor architecturale tekeningen werd beroep gedaan op Ferdinand

en Rijnders (red.), *Kabinetten, galerijen en musea*, 301.

44 SAA, MA 88133, Brief van Royers aan de Wael, 9 juli 1884.

45 SAA, MA 88133, Brief van Génard aan de Wael, 9 maart 1883.

46 E. Van Impe, *Architectural historiography in Belgium, 1830-1914* (KULeuven, onuitgegeven doctoraatsverhandeling 2008) 218.

47 H. Van Goethem, *Fotografie en realisme in de negentiende eeuw. Antwerpen: de oudste foto's, 1847-1880* (Antwerpen 1999) 47 en 55.

48 SAA, MA 88133, brief van Génard aan de Wael, 13 mei 1882.

Truyman.⁴⁹ Ook andere bekende architecten als de Brusselse Van Ysendyck werden aangesproken. De toezichtcommissie documenteerde objecten en panden in het Burchtgebied om inzicht te krijgen in de af te breken gebouwen en duidelijkheid te bekomen over hun esthetische waarde, en daarmee samenhangend de kans op bewaring.

Het is duidelijk dat de toezichtcommissie een materiële bewaring verkoos boven de iconografische variant. Zo pleitte de burgemeester voor het optekenen van de zuilen van de Beurs omdat hij meende dat deze verkocht waren aan particulieren en ze dus niet langer voor het publiek tentoongesteld zouden zijn. Nadat Génard hem liet weten dat de zuilen in het Museum voor Oudheden aanwezig waren, hoefde de optekening niet meer.

De Franse historica Choay typeert het tekstueel documenteren van gebouwen als 'iconographie littéraire'.⁵⁰ Gebouwen die omwille van stedenbouwkundige veranderingen moesten wijken, werden als het ware bewaard door middel van literatuur, die de herinnering levendig moest houden. De toezichtcommissie haalde deze vorm van bewaring niet expliciet aan. Via documentatie van de te bewaren relictten droeg zij echter wel bij tot literaire bewaring. In andere casussen, onder meer bij de afbraak van de Antwerpse stadspoorten, werd zo'n 'iconographie littéraire' meer expliciet toegepast. Génard stelde immers verschillende boekjes samen over de geschiedenis van de af te breken stadspoorten.⁵¹ Op die manier bleven deze historische monumenten 'verder leven' ondanks hun materiële afbraak.

Erfgoed werd ook gedocumenteerd via historische tijdschriften. Er was immers een nauwe samenhang tussen de oudheidkundige verenigingen, 'hun' musea en de historische tijdschriften die zij publiceerden. De Antwerpse Académie d'Archéologie de Belgique, die een koepel vormde voor lokale en regionale kringen en verenigingen, moet hierbij vermeld worden. Deze vereniging lag mee aan de basis van de (nog bestaande) Fédération Archéologique et Historique de Belgique, die vanaf 1885 congressen organiseerde, telkens met een lokale vereniging als organisator.⁵² Archeologische verenigingen zoals deze publiceerden onder meer vondsten en activiteiten in tijdschriften. Onder andere *Le Beffroi* (1863-1873), *La Flandre* (1867-1885) en *De Halletoren* (1874-1877) zijn Belgische voorbeelden.⁵³ Ook het *Bulletin des commissions royales d'art et d'archéologie* waarin verslagen en artikels van de Kon. CM en het Musée Royal de Peinture et de Sculpture verschenen, was een belangrijk historisch tijdschrift.⁵⁴

Plaatsing

Na de inventarisatie, selectie en documentatie was de plaatsing het vierde en laatste punt van het ongeschreven beleid van de toezichtcommissie. Dit beleidspunt vormde binnen de grootscheepse stedelijke vernieuwing aan de Scheldekaaien een belangrijk onderdeel. Aangezien het hele Burchtgebied werd afgebroken, was bewaring *in situ* geen optie. In dit geval opteerde de toezichtcommissie dan ook voor de verplaatsing

49 W. Rylant en L. De Barsee, *Een eeuw openbare werken te Antwerpen. Gedenkboek en catalogus* (Antwerpen 1964-1968) 63-64. SAA, MA 88133, brief van Génard aan de Wael, 30 juni 1883.

50 Choay, *L'Allégorie du patrimoine*, 112.

51 P. Génard, *Rapport à l'administration communale d'Anvers*, 2.

52 Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*, 193.

53 Vrielinck, *IJveren voor geschiedenis*, 55.

54 Van Impe, *Architectural historiography*, 60.

Afbeelding 5: Een af te breken houten huis aan de Palingbrug (© collectie Janssens, Antwerpen).

van te bewaren relictten naar het Museum voor Oudheden of naar een openbare stedelijke ruimte. Bij deze laatste optie waren zowel financiële als technische problemen vaak een spelbreker. De commissie had het bijvoorbeeld over objecten die ‘doivent trouver leur place sur la voie publique’, maar waarvan de kosten voor plaatsing ‘dépassent nos ressources’.⁵⁵ Bij de meerderheid van de objecten koos de toezichtcommissie dan ook de eerste optie. Zo werden onder meer de beelden van Scaldis en Antverpia, de flankerende torens van de Burchtpoort en de deur van het zogenaamde Reuzenhuis naar het Museum voor Oudheden overgebracht.⁵⁶

Dat erfgoedbewaring het niet altijd won van het financiële aspect was geen nieuw gegeven. Terwijl de Prov.CM rond 1865 ijverde voor de bewaring van de Antwerpse stadspoorten, werd duidelijk dat de stad toestemde met de afbraak van deze poorten omdat dit financieel gezien interessanter was. De Prov.CM formuleerde waar het in feite om

⁵⁵ SAA, MA 88133, o.a. brief van Génard aan de Wael, 31 juli 1882.

⁵⁶ SAA, MA 88133, rapport van 15 september 1882.

ging: 'les intérêts voyers et financiers de la ville'.⁵⁷ Eerder werd al aangegeven dat ook technische problemen bewaring in de weg konden staan. Hoewel men bijvoorbeeld een historisch schip uit het Kattendijkdok wilde bewaren, was het technisch gezien onmogelijk zo'n grote constructie in zijn geheel uit het dok te hijsen en te verplaatsen. Men opteerde daarom voor de bewaring van een fragment ervan.

Besluit: een paradoxale omgang met het verleden

In dit artikel werd de 'paradoxale' omgang met het verleden – afbreken en toch bewaren – onderzocht aan de hand van de praktische werking van de Antwerpse stedelijke toezichtcommissie. De paradox moet als een spanning tussen verschillende belangengroepen worden opgevat. Enerzijds gaat het om beleidsmakers met vaak overwegend economische motieven en anderzijds om oudheidkundigen die vanuit een historisch-documentair oogpunt werken. Tot deze laatste groep hoorde de commissie die werd opgericht om toezicht te houden op de afbraak van het Burchtgebied, dat omwille van de rechtekking van de Scheldekaaien moest wijken. Dit onderzoek naar de praktische werking van de toezichtcommissie heeft haar impliciete, want nooit uitgeschreven beleidsvisie gereconstrueerd. De commissie gebruikte inventarisatie, selectie, documentatie en plaatsing om haar bewaringsdoelen te bereiken. Zij gaf aan het concept 'bewaren' meerdere invullingen: zowel effectieve materiële bewaring als iconografische documentatie via fotografische reproducties, architecturale tekeningen, kaarten of literaire documentatie.

Aan de hand van deze studie van de dagdagelijkse lokale 'erfgoedpraktijk' van een professionele commissie werd duidelijk dat de visie van deze toezichtcommissie de aanzet heeft gegeven tot een stedelijke erfgoedvisie die soms voorafging en deels parallel liep met nationale en internationale erfgoedvisies. Terwijl België in de literatuur naar voren komt als een land waar – naar Frans voorbeeld – de *top-down* beweging sterk aanwezig was bij de uitbouw van de monumentenzorg, toont dit onderzoek aan dat het lokale niveau sterk ontwikkeld en tegelijk verweven was met het provinciale en nationale niveau. Deze verstrengeling, al dan niet onder impuls van het lokaal niveau, ondervindt de idee van een *top-down* model. Indien er toch van een tweedeling wordt uitgegaan, pleit ik er zelfs voor om België te positioneren binnen een *bottom-up* model.

Zoals de link tussen de toezichtcommissie, de museumcommissie en het Museum voor Oudheden duidelijk maakte, bestond er een nauwe samenhang tussen deze oudheidkundige verenigingen, 'hun' musea en de historische tijdschriften die zij publiceerden. Nu het beleid van de toezichtcommissie via onderzoek van archiefmateriaal is achterhaald, is het mogelijk een perceptie ervan op te vangen via onderzoek naar historische tijdschriften. Een andere piste voor verder onderzoek vormt het iconografisch materiaal. De foto's, tekeningen en plannen die van het af te breken Burchtgebied gemaakt werden vormen een rijke bron om dieper in te gaan op de effectieve uitvoering van de erfgoedvisie van de toezichtcommissie.

Het belang van dit historische onderzoek vloeide voort uit enkele hedendaagse erfgoedacties zoals de archeologische opgravingen in het oude Antwerpse Burchtgebied,

⁵⁷ Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*, 139. Over oudheidkundige verenigingen: zie Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*, 76 en volgende. Over (reeds gedeeltelijk bestudeerde) oudheidkundige tijdschriften: zie Stynen, *De onvoltooid verleden tijd* en Van Impe, *Architectural historiography in Belgium*.

de heraanleg van de kaaien, de oprichting van het nieuwe Museum Aan de Stroom (MAS) en de daarmee samenhangende herbestemming van het Museum Vleeshuis. Twee redenen maken dit onderzoek naar de paradoxale omgang met het verleden relevant. Ten eerste raakt het negentiende-eeuwse erfgoedbeleid nog steeds het erfgoedbeleid van vandaag de dag: de toen gemaakte selecties bepalen immers letterlijk ons huidige beeld van het verleden, omdat wij enkel de gebouwen en monumenten zien die de negentiende-eeuwse erfgoedselecties 'overleefden'. Daarnaast zijn er parallellen te trekken tussen de erfgoedpraktijken van negentiende-eeuwse en eenentwintigste-eeuwse beleidsmakers, tussen negentiende-eeuwse oudheidkundigen en hun huidige erfgenamen. Ook nu spelen immers nog dezelfde vragen: worden commerciële of historische-documentaire belangen voorop geplaatst? Kiest men voor een (volledige) bewaring en bescherming van het erfgoed? Hoe geeft men aan dit erfgoed dan een nieuwe bestemming? De commotie die recent ontstond over de idee om van het laatste overblijfsel van de middeleeuwse Burcht, het Steen, een kinderpark te maken is daar een voorbeeld van. De bewaartheoretiek is nog steeds actueel.